

BAYTARLIK

Arapça'da **baytâr**, **batîr**, **mübeytîr** ve **biyatır** şekillerinde de görülen **baytar** ve "baytarlık" anlamında kullanılan **baytara** kelimelerinin menşei tartışmalıdır. Arap lugatçıları eski baytarların, hayvanların yara ve hastalıklarını daha çok kan almak suretiyle tedavi etmelerini göz önünde tutarak bu kelimeleri **batır** (yarmak) **köküne bağlamaktadırlar** (bk. *Lisânü'l-^cArab*, "btr" md.; *Kâmus Tercümesi*, "btr" md.). Batılı araştırmacılar da baytarın özellikle eski Arapça kaynaklardaki biyatır şeklini ele alarak aslının Grekçe **ippiatros** (at hekimi) olduğunu ve Arapça'ya, Arap panayırlarında gezginci nalbantlık yapan ve atları tedavi eden Bizans baytarları vasıtasıyla girdiğini ileri sürmektedirler (İA, II, 431; *EI*² [İng.], I, 1149). Baytarlık üzerine kaleme alınmış kitapların hemen tamamının atları konu edinmesi ve bu konudaki eski Grek kaynaklarının Arapça'ya ilk tercüme edilen eserler arasında bulunması, ikinci görüşün daha akla yakın olduğunu göstermektedir. Ayrıca baytarlıkla ilgili kitaplara **baytarnâmenin** yanı sıra **feresnâme** ve **esbnâme** (at, beygir kitabı) adlarının da verilmesi (aş. bk.) bu görüşü güçlendirmektedir. Baytar ve baytara kelimeleri bugünkü İspanyolca'da da Arapça'dan alınmış **albéitar** ve **albeitaria** şekillerinde kullanılmaktadır. Türkiye'de ise baytar ve baytarlık terimleri 1937'ye kadar kullanılmış, bu tarihten itibaren 3203 sayılı Ziraat Vekâleti Vazife ve Teşkilât Kanunu'yla bunların yerine resmîyette **veteriner** ve **veterinerlik** kelimeleri getirilmiştir.

Tıbbın ana kollarından biri olan baytarlık, hayvanların, sağlıklarının korunması, hastalık ve sakatlıklarının tedavisi, üretim ve verimliliklerinin artırılması gibi konuları inceleyen bir ilim dalı olarak tarif edilebilir. İslâm'dan önce baytarlık hayvancılıkla uğraşan bedevî Araplar arasında bilinmekte, uyuz, veba, dizanteri, kuduz, ruam ve atlarla develerde görülen bazı sinir ve göz rahatsızlıkları gibi hastalıkların birçoğu ustalıkla tedavi edilebilmekteydi. Câhiliye ve İslâm devirlerini idrak etmiş Âs b. Vâil (ö. m. 622) gibi birçok baytar yetişmiş olmasına rağmen o döneme ait herhangi bir yazılı belge mevcut değildir. Arap yayışında deve, etinden, sütünden ve gücünden faydalanılan çöle uyum sağlamış

güçlü bir hayvan, at ise çevik ve hızlı bir binek olarak görülmüş, ata sahip olmak da bir üstünlük ve zenginlik alâmeti kabul edilmiştir. Zamanla yerleşik hayata geçen göçebe Araplar, devrin ihtiyaç ve değer anlayışının gereği olarak atlara daha fazla önem vermiş, bunun sonucunda at cinsleri, bunların bakım ve tedavisi konuları ön plana çıkmış, ayrıca âyet ve hadislerde bir savaş aracı olarak atın övülmesi (el-Enfâl 8/60; en-Nahl 16/8; el-Âdiyât 100/1-5; Buhârî, "Cihâd", 43, 44, "Hıfsumus", 8, "Menâkıb", 28; Müslim, "Zekât", 26; Nesâî, "Hıyâl", 6; İbn Mâce, "Cihâd", 14), binicilik ve at yetiştiriciliğini teşvik etmiştir. Bu sebeplerle son asırlara kadar baytarlığın asıl konusu at olmuş, inceleme ve araştırmalar at üzerine yapılmış, bu konuda diğer hayvanlara daha az yer verilmiştir. Her şeyden önce atın savaşlarda çok önemli bir taarruz ve savunma aracı olarak görülmesi hem atın değerini yüceltmiş hem de bu mesleğin ordunun himayesine girmesini sağlamıştır. Müslüman doktor ve eczacılar baytarlık ve insan tedavisinde hayvanlardan faydalanmak gayesiyle onları incelemeye çok dikkat sarfetmişlerdir. Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*, Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, İbn Kuteybe'nin *Uyânü'l-ahbâr*, İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emşâr*, Kalkaşendî'nin *Şubhu'l-a'sâ ve İbn Sînâ'nın eş-Şifâ'sı* gibi "ilm-i hayevân" (zoooloji) konusunu ele alan eserler baytarlıktan ziyade hayvanların anatomisi, üreme şekilleri, gebelik ve kuluçka dönemleri ve organlarının tedavide kullanılması (menâfiu'l-hayevân) gibi hususları incelemişlerdir. Fahreddin er-Râzî *Hadâ'ıku'l-envâr*'ında (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759, vr. 121^a-123^a), Şemseddin el-Âmülî *Nefâ'isü'l-fünûn*'unda (II, 197-301), Molla Fenârî *Ünmûzecü'l-^culûm*'unda (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2781, vr. 108^b) ve Dâvûd-i Antâkî *Tezkiretü üli'l-elbâb*'ında (s. 51-70) baytarlık konusunu müstakil olarak ele alıp açıklamışlardır. Bunların dışında vasiyetnâme tarzında yazılan Unsürülmeâlî Keykâvus'un *Kâbüsnâme* adlı eserinde ahlâk, siyaset, tıp ve daha birçok konuyla birlikte iyi bir atta bulunması gereken vasıflardan da (25. bölüm) bahsedilir. Diğer hayvanlar yanında bilhassa atlar hakkında genel bilgilerle at hastalıkları ve tedavilerinin anlatıldığı eserlere baytarnâme, feresnâme veya esbnâme adı verilir. Genel-

likle baytarnâmeler atla ilgili âyet, hadis ve rivayetler, iyi bir atta bulunması gereken özellikler, at satın alınırken dikkat edilecek noktalar ile muhtemel kusurlar, at bakımı ve eğitimi, kısırakların yavrulaması, sağlıklarının korunması vb. bilgiler verdikten sonra hastalıkların sebep, belirti ve tedavilerinden bahseder.

Baytarlıkla ilgili en eski telif eser, Ubeyd b. Hammâd el-Halebî'nin tertip ettiği şekliyle günümüze kadar gelen ve Hz. Ali'nin seyisi Kamber'e ait olduğu iddia edilen *Baytarnâme*'dir (Gotha, nr. 2086, 78 varak; Mısır, Halil Ağa Ktp.). Yine aynı şahsın Dârü'l-kütübi'l-Misriyye'de saklanan *Siyâsetü'l-hayl ve'l-edviye...* adındaki bir başka eseriyle Gotha'da *Kitâbü's-Siyâse fi ma'rifeti'l-hayl* adıyla kayıtlı kitap aynı eser olmalıdır (Gotha, nr. 107/1). Abbâsiler devrinde II. (VIII.) yüzyılın ortalarında başlayan geniş tercüme faaliyeti tıp ilmi yanında baytarlığın da gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Aristo'ya mal edilen sahte (apokrif) eserlerden biri olan ve Arapça bir nüshası (Dârü'l-kütübi'l-Arabiyye, Tıp, nr. 594, vr. 149^b-151^a, h. 859) ile Türkçe birçok nüshası mevcut olan *Baytarnâme* (Köprülü Ktp., nr. 361/2, vr. 14^b-19^a, nr. 361/4, vr. 62^b-76^b; Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1485, 30 varak, h. 1110, nr. 1486, 7 varak, nr. 1487, 51 varak; diğer nüshalar için bk. Şeşen v.dğr., *Fihrisü mahtûâtü't-tubbi'l-İslâmî*, s. 132-133), Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) Yunanca'dan Arapça'ya çevirdiği Manisalı Theonnestos'un *Kitâbü'l-Baytara'sı* (Köprülü Ktp., nr. 959, vr. 1^b-50^a, h. 674; Bibliothèque Nationale, nr. 2810, vr. 1-46, h. 750; Bibliothecae Bodlianae, nr. 360) ile Sâbit b. Kurre'nin (ö. 288/901) bir mukaddime ilâve ederek (Köprülü Ktp., nr. 959/2, vr. 50^b-86^b) Farsça'dan Arapça'ya tercüme ettiği Tyanalı Apollonios'a izâfe edilen *Kitâbü'l-Baytara* adlı kitap (Köprülü Ktp., nr. 959/3, vr. 86^b-167^b, h. 674; Bibliothèque Nationale, nr. 2810/2, vr. 46-170, h. 750; Gotha, nr. 2073, 144 varak, nr. 2077, 80 varak), ilk tercüme edilen eserlerdendir.

Yukarıda adı geçen Kamber'e ait eserin sahte bir eser olacağı kuvvetle muhtemel olduğundan, Abbâsiler'den Mu'tasım-Billâh (833-842) ve daha sonraki halifelerin mirâhuru (reisü'l-istabl) olan ve bir ara Enbâr kumandanlığı da yapan (251/865) Nâsırüddin Muhammed b. Ya'kûb b. İshak b. Ahî Hizâm el-Huttelî'nin (el-Huttalî) eserlerini İslâm âleminde bu konu-

da yazılanların en eskisi saymak gerekir. Halife Mu'tazid - Billâh'ın da (892-902) mîrâhuru olduğu rivayetlerine bakılırsa 279 (892) tarihinde henüz hayatta olduğu anlaşılan İbn Ahî Hizâm'ın baytarlık ve binicilikle ilgili eserleri günümüze kadar gelmiştir. Farklı nüshalarda değişik isimlerle zikredilen *Kitâbü'l-Ḥayl ve'l-fürûsiyye ve'l-baytara* adındaki eseri binicilik, cihad, silâhların en iyi şekilde nasıl kullanılacağı, atların çeşitleri, vasıfları ve üretilmeleriyle gıdaları, hastalık ve tedavileri, nallama usulleri, uyumlu ve kusurlu yönleri yanında katır ve merkep hakkında da bilgiler verir; ayrıca bazı Arap şairlerinin şiirlerinden iktibaslar yapar (Süleymaniye Ktp., Hafîd Efendi, nr. 257, 110 varak, h. 759; Ayasofya, nr. 2899/1, vr. 1-119; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3174/1, vr. 1-135^a; Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 71, 125 varak, h. 1006; Bursa İl Halk Ktp., Hüseyin Çelebi, nr. 833, 113 varak, h. 856; Berlin, nr. 5555; British Museum, nr. 813; Leiden Bibl. Acad., nr. 1407/9; Chester Beatty Özel Ktp., nr. 3073; Bibliothèque Nationale, nr. 2815 ve 2824). Bir de muhtasarı bulunan (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3510, 132 varak) eserin Mercier tarafından Fransızca tercümesi *La Parure des cavaliers* adıyla ve renkli resim ilâvesiyle basılmıştır (Paris 1924). Otuz bab olarak tertip edilen *Kitâbü'l-Baytara*'sında atların dişleri, huy ve renkleri, organlarının isimleri, atın eğitimi ve yetiştirilmesi, doğum ve doğum sonrası kusurlarını anlattıktan sonra atın hastalık ve tedavisine geniş bir bölüm ayıran müellif, son bölümlerde yılan, akrep gibi haşarat sokmaları ile deve, siğir ve koyunların tedavilerinden bahseder. Arapça bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 3607, 345 varak) *Câmi' fi 'ilmi'l-baytara* adıyla kayıtlı olan eserin Türkçe tercümesi yine aynı kütüphanenin Fâtih bölümünde (nr. 3535, 157 varak, h. 943), Farsça tercümesi de Leiden Bibl. Acad.'dadır (nr. 1412); diğer Arapça nüshaları ise Bibliothèque Nationale (nr. 2823), Österreichische Nationalbibliothek (nr. 1478/9), Bankipûr Bahâdır Hudâbahş Han Ktp. (IV, nr. 114), Chester Beatty Özel Kütüphanesi'nde (nr. 4161) bulunmaktadır. İbn Ahî Hizâm'ın sadece binicilik (fûrûsiyye) konusunu işleyen bir de *Kitâbü'l-Fürûsiyye*'si vardır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2899/2, vr. 122-252; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3174/2, vr. 136^b-234^a). Köprülü Kütüphanesi'nde kayıtlı (nr. 1362, vr. 1^b-13^a, 13^b-18^a)

aynı addaki eser tertip ve muhteva açısından bununla aynı görünmemektedir; ancak ilk eserden seçilmiş bazı bölümler olması da mümkündür. Müellif büyük bir ihtimalle baytarlık ve binicilik konularında ilk kitabını kaleme almış, daha sonra da bunu genişleterek her iki konuda ayrı ayrı birer eser yazmıştır. Bunların yanında İbn Ahî Hizâm'ın çağdaşı Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin (ö. 260/873 [?]) *Kitâb fi'l-ḥayl ve'l-baytara*'sı da (Bağdat, el-Methafü'l-İrâkî, nr. 134, 112 varak, h. 1021; Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Tıp, nr. 914) ilk telif edilen eserlerdendir.

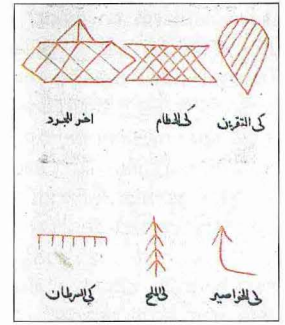
Ahmed b. Muhammed b. Ebû Kutayre tarafından Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh Nizâr b. Mead (ö. 386/996) adına telif edilen, fakat daha sonra Memlükler zamanında İbn Ahî Hizâm'a nisbet edilen *Kitâbü'l-Fürûsiyye* veya bazı kaynaklarda *Kitâbü'l-Ḥayl ve şifâtühâ ve el-vânühâ ve şiyâtühâ ve a'âmühâ ve 'ilâcühâ...* adıyla zikredilen eser IV. (X.) yüzyılda yazılmıştır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3705, 206 varak). Birkaç basıkısı yapılan (Bulak 1316-1321; Beyrut 1978) İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) muhtevası geniş bir lugat özelliğinde *el-Muḥaşşas* adındaki eseri deve, koyun, keçi gibi etleri yenen diğer hayvan ve kuşların özellikleriyle insan ve hayvanlarda görülen ortak hastalıklardan söz eder. İbnü'l-Avâm'ın (ö. 580/1185 [?]) meşhur ziraat kitabı *Kitâbü'l-Filâḥa*'nın ilk otuz faslı bitki, son dört faslı ise hayvan yetiştirmeyle ilgilidir. İlgili bölümlerde evcil hayvanlardan koyun, keçi, at, deve ve arıların hastalıkları, tedavileri, yetiştirme usulleri ile yıkama, masaj gibi basit tedavi şekillerinden bahseden eserin tercüme ve yazmaları mevcuttur (bk. Brockelmann, I, 651-652; Sezgin, IV, 311-312). Otuz bölüm halinde hazırlanan Ahmed b. Hasan b. Ahnef'in, resimlendirme stili Ab-bâsiler ve Bağdat mektebine delâlet eden ve yazma resimli eserlerin en müzeyyeni olan *Muḥtaşaru Kitâbi'l-Baytara*'sının bir nüshası Ali b. Hasan b. Hibetullah (TSMK, III, Ahmed, nr. 2115, 168 varak, h. 606; aynı nüshadan bir tane de Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'dedir, bk. M. Mâhir Hamâde, s. 182), bir başka nüshası ise Abdülkerîm b. Ali el-Halebî tarafından istinsah edilmiştir (TSMK, III, Ahmed, nr. 2024, 106 varak, h. 880). Tıp, fizik, matematik ve bilhassa astronomi sahasında yazdıklarıyla tanınan Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) muhtemelen İsmâîlî emîrlerinden Nâsîrüddin Abdürrahîm b. Ebû Mansûr adına izâfetle adlandırdığı

el-Baytaratü'n-Nâsîrî'nin I. cilt dışındaki ciltlerinin mevcudiyeti henüz bilinmemektedir (Manisa İl Halk Ktp., nr. 1804, 148 varak). Yemen Resûlîler Devleti hükümdarlarından el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî'nin (ö. 696/1296) binek ve zinet hayvanları at, katır ve eşekten sonra deve, siğir, koyun ve keçi hastalıklarından muhtasar olarak bahseden *el-Muḡnî fi'l-baytara*'sı, bu hususta elde edilen tecrübelerin toplandığı değerli bir kitaptır. C. Brockelmann (*GAL Suppl.*, I, 901) ve Hayreddin ez-Ziriklî'nin (*el-A'âm*, V, 69) el-Melikü'l-Eşref'in kitapları arasında zikrettikleri bu eser, Âtrîf Efendi Kütüphanesi (nr. 1959, 71 varak, h. 1172) nüshasında Celâleddin es-Süyûtî'ye nisbet edilmiştir (aynca bk. Şeşen v.dğr., *Fihri-sü maḥtûâtü't-tıbbi'l-İslâmî*, s. 365).

VIII. (XIV.) yüzyıl, baytarlık sahasında önemli birçok eserin kaleme alındığı en parlak devir olarak görünmektedir. Esik Arap, Bizans, İran ve Hint âlimleriyle filozoflardan nakledilen bilgilere kendi tecrübelerini de ilâve eden Ebû Abdullah es-Sâhib Tâceddin Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Hinnâ'nın (ö. 707/1307) iki ciltlik *Kitâbü'l-Baytara*'sı, zamanımıza ulaşan önemli bir baytarlık kitabıdır. Elli yedi bab altında at, katır, eşek vb. hayvanların özellikleri ve kusurları izah edilen müellif hattı I. cilt (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3608, 180 varak), hastalık âlemlerinin anlatıldığı son bölümde 114 belirtinin sayılmasıyla tamamlanır. Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasımı yapılan eser (Frankfurt 1405/1984) 239 bölüm olan ve tamamen ilâçlardan bahseden II. cildinde (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3609, 164 varak) 13-42, 170-179 arası ile son üç bab noksandır. Memlük sultanı Seyfeddin Kalavun (ö. 689/1290) devrinde Akkâ Kalesi'nde telifine başlanan ve 689 (1290) yılı başlarında bitirilen bir diğer eser, Emîr Bedreddin Bek-tût'un (ö. 711/1311) binicilik ve baytarlıkla ilgili *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve mu'âlecetü'l-ḥayl* adlı kitabıdır (Köprülü Ktp., nr. 1288/3, vr. 73^b-98^a; TSMK, III, Ahmed, nr. 3471/5, vr. 57^b-74^b, h. 901; Vakıflar Müzesi, nr. 2107, 95 varak, h. 889; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4826). Köprülü nüshasının sonunda müellifin ilâvesi olan bir de zeyil mevcuttur (vr. 99^b-101^b). Mısır Memlük sultanlarından el-Melikü'n-Nâsîr Muhammed b. Kalavun'un (ö. 741/1341) mîrâhur ve baytarı ünlü İbnü'l-Münzir el-Baytâr *Kâmilü's-şinâ'ateyn fi'l-baytara ve'z-zerdeka*, diğer adıyla *Kâşifü'l-veyl fi ma'rifeti emrâ-*

zi'l-hayl veya sultana izâfetle *Kitâbü'n-Nâsırî* diye de tanınan on bölümlük eserinde, kendisi ve babasının tecrübelerinden faydalanarak at ve at yetiştiriciliği ile baytarlıktan geniş bir şekilde bahsetmektedir. Atlara dair kitapların en muteberi olan bu nâdide eser koyun, sığır gibi diğer hayvanlardan da söz eder. At hastalıklarının izah edildiği beşinci bölümde hastalıklar, hastalığın belirtileri, sebepleri, tedavi yolları ile korunma usulleri ele alınır. Müellifin geniş ilim ve dirayetini gösteren en önemli husus, hastalıklarla hava durumu ve mevsimler arasındaki ilişkiyi tesbit etmesidir. Eser ayrıca çevre eğitime ve çevrenin hastalığın yayılmasındaki tesirine işaret etmesi, koruyucu hekimliğin esaslarını ortaya koyması ve gerekli at gıdaları hazırlama hususunda tariflerde bulunması bakımından döneminde Batılı ilim adamlarını birkaç yüzyıl geride bırakmıştır. Hayvanların zehirlenme konusunu da işleyen müellif zehirlenme sebepleri, tedavileri ve korunma yollarını izah eder. İslâm kültürünün bu konuda ulaştığı fikrî gelişmenin zirvesi sayılabilecek bir zamanda telif edilen eser kendinden önceki gelişmeleri de ihtiva etmesi açısından önemli kabul edilmiş ve daha sonraki eserlere kaynak olmuştur. Müellifin kendi hattıyla Sultan Muhammed b. Kalavun'un kütüphanesi için yazdığı nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (III. Ahmed, nr. 1956, 151 varak, h. 722; diğer nüshaları için bk. aynı kütüphanenin III. Ahmed, nr. 2031, 115 varak, h. 884; Emanet Hazinesi, nr. 1816, 76 varak; Emanet Hazinesi, nr. 1817, 136 varak, h. 1170 numaraları ve Bursa İl Halk Ktp., Haraççoğlu, nr. 1122, 156 varak, h. 970; Âtîf Efendi Ktp., nr. 1968, h. 938; Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 20, 237 varak, h. 1311 [son bölümden 12, 13, 14, 15. bab-

lar noksandır]; Bağdat Eski Eserler Müzesi, nr. 187, 272 sayfa, h. 1022). Eseri Batı âlemine ilk defa tanıtan A. Perron bu nüshayı 1852-1860 yılları arasında tercüme etmiştir. Kitabın altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu bölümlerinden meydana gelen tedavi konuları ise Muhammed b. Çerkez tarafından 1090'da (1679) *Baytarnâme* adıyla Türkçe'ye (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3575) çevrilmiştir; daha sonra da kitabın tamamı Almanca'ya tercüme edilmiştir (1931). Eserin Avrupa kütüphanelerinde de yazma nüshaları bulunmaktadır (Chester Beatty Özel Ktp., nr. 4631; Gotha, nr. 2082/3; Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1481; British Museum, nr. 994; Bibliothecae Bodlianae, I, nr. 376; Bibliothèque Nationale, nr. 2813/4; Mektebetü'l-belediyyetü'l-İskenderiyye, nr. 36). VIII. (XIV.) yüzyılda yazılan en önemli eserlerden biri de Resûliler Devleti sultanlarından el-Melikü'l-Mücâhid Ali b. Dâvûd'un (ö. 764/1363) *el-Akvâlü'l-kâfiye ve'l-fuşûlü's-şâfiye (et-Tezkire ft ma'rifeti'l-baytara)* adlı eseridir. Bir mukaddime ve altı bölümden oluşan kitabın dördüncü bölümünde at hastalıklarının belirtisi, sebep ve tedavi sırasına göre izahını; katır, eşek, deve ve fillerin anlatıldığı son kısımda da deve hastalık ve tedavilerini bulmak mümkündür. Yahyâ Vehîb el-Cübürî, British Museum, Or., 3830'da (128 varak) kayıtlı nüshayı esas alarak bu eseri tahkik etmiştir (Beyrut 1407/1987). Tahkik sırasında müracaat edilen yazmaların diğer iki nüshası Paris'te (Bibliothèque Nationale, nr. 2820, 98 varak; nr. 2821, 140 varak), bir nüshası da Kahire'dedir (Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Fûrûsiyye, Teymûr, nr. 7, 156 varak). Eserin Köprülü nüshasının sonunda ta'likat* bulunmaktadır (Köprülü Ktp., nr. I/1225, vr. 1^a-86^a + 97^b-121^b, h. 967; diğer nüshalar için bk. Brockelmann,

GAL Suppl., II, 252). VIII. yüzyıl Endülü's edip ve sosyologlarından İbn Hüzeyl el-Fezârî'nin (ö. 763/1361'den sonra) *el-Fevâ'idü'l-musaftara fî 'ilmî'l-baytara* adındaki eseri de basılmıştır (Madrid 1935).

Arnavutluk'ta Arapça müderrisliği yapan Türk asıllı Ali el-Arabî'nin XVI. yüzyılda konuyla ilgili yazdığı iki eserden birincisi olan *Gazânâme*'de cihad, gazâ, şehidlik, kahramanlık ve at beslemenin faziletinden bahsedilmekte (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2458/I, vr. 1-76^a), ikinci eseri *Baytarnâme*'de ise atın önemi, cinsleri ve beslenmesini anlatan ilk iki babdan sonra üçüncü ve dördüncü bablarda atlarda baştan itibaren boyun, göğüs, sağrı ve ayaklardaki hastalıklar ele alınıp incelenmektedir. Ruamin insanlara geçtiğinden haberdar olan müellif şahsî tecrübe ve müşahedeleri sayesinde birçok hastalığı bilhassa malleus (çekic) ve kuduzu çağdaş Avrupa müelliflerinden daha doğru olarak anlatmayı başarmıştır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2458, vr. 76^b-164^a, h. 975).

XI. (XVII.) yüzyılın başlarında Osmanlı Sultanı I. Ahmed'in (1603-1617) emriyle Emîr Hâcib Âşık Teymûr'un *Umdetü'l-mülûk* adlı eseri ismi tesbit edilemeyen bir kişi tarafından *Tuhfetü'l-mülûk ve's-selâtin* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Üç bölümden meydana gelen eserin ilk bölümü baytarlık, ikinci ve üçüncü bölümleri de binicilik ve avcılık konularına dairdir (TSMK, Hazine, nr. 415, 253 varak). I. Ahmed'in hattatı Belgradlı Kenan tarafından İstanbul Süleymaniye'de yazılan ve atların yara, uyuz, sancı, arpalama, öksürük, iştahsızlık ve göz ağrısına karşı tedavi usullerinden bahseden *Baytarnâme* (Arkeoloji Müzesi, nr. 739, 76 varak, h. XI. asır; Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2822/1, vr. 1^b-80^b, h. 1158), ilmî bir kıymeti haiz olmayıp ampirik usullerden bahseder. Bu eserden, Timur'un şeyhülmeşâyih derecesinde bir baytar olduğuna ve ulemâdan Kadızâde Efendi'nin

Muhtaşaru Kitâbî'l-Baytara'dan iki minyatür (TSMK, III. Ahmed, nr. 2115, vr. 47^a-125^b)

Genç Osman'a ithafen bir baytarnâme yazdığını da öğrenmekteyiz. II. Selim zamanında yetişen Osmanlı tabiplerinden Ankaralı Kaysüznâde Mehmed Nidâî (ö. 1020/1611), Sâhib Giray'ın hanhocalığı vazifesinde birkaç yıl kaldıktan sonra Konya'ya gelerek II. Selim'e intisap etti. II. Selim'in tahta çıkmasıyla hekimbaşılığa tayin edilen Nidâî'nin *Tabâbet-i Beşeriyye ve Baytariyye* ile *Baytarnâme* (manzum) adındaki iki eseri de baytarlıkla ilgilidir. Yukarıda da ismi geçen Füyûzî ve Kadızâde Mehmed adında iki ayrı şahsa nisbet edilen baytarnâme, baytarlık yönünden değersiz, ancak at bakımı açısından değerli olup *Kitâb-ı Makbûl der Hâl-i Huyûl* adıyla Ayasofya vâizi Balıkesirli Kadızâde Mehmed Füyûzî Efendi (ö. 1045/1635) tarafından yazılmış ve Genç Osman'a (1618-1622) ithaf edilmiştir. Bir mukaddime ve dört babdan ibaret eserin çeşitli yazmaları vardır. Atların dişleri, ömrü ve iç organlarından bahseden dördüncü bab bazı nüshalarda hâtime olarak yazılmıştır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2055, 27 varak; Hüsrev Paşa, nr. 816/3, vr. 52^b-82^b; Esad Efendi, nr. 3695/9, vr. 123^b-132^a; Kadızâde Mehmed, nr. 420; İÜ Merkez Ktp., TY, nr. 618, 2181; diğer nüshalar için bk. Şeşen v.dğr., *Fihrisü mahtûâtî t-tıbbi'l-İslâmî*, s. 312-313).

XIX. yüzyılın ilk yarısında baytarlık alanında yeni bir dönemin başladığına şahit olunmaktadır. Tarihte ilk baytarlık mektebi Claude Bourgelat'ın gayretleri, hükümetin ve bilhassa XV. Louis'in madî desteğiyle Fransa'nın Lyon şehrinde açıldı (10 Ocak 1762). Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelen birçok öğrenci burada yetişti. Zamanla diğer ülkelerde de aynı amaçla okullar açıldı ve büyük bir potansiyel elde edildi. İslâm âlemi geç de olsa bu birikimden faydalanma yoluna gitti ve Mısır'da birçok alanda olduğu gibi eğitim sahasında da yeni gelişmelere öncülük eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın emriyle Kahire'de (Cîze) ilk baytarlık medresesi (Ebû Za'bel) açıldı (1831). Yeni açılan hendese (1816), tıbbiye (1827), eczacılık, ziraat ve baytarlık mekteplerinde Avrupa öğretim usul ve programları uygulanıyor, oradan getirilen hocalar da dersler verebiliyordu. Hatta İngiliz işgaline kadar (1882) devam eden Ebû Za'bel Baytarlık Mektebi'nin idaresi de Fransız baytar Hammond'a verilmişti. Ebû Za'bel Baytarlık Mektebi birkaç yıl kapalı kaldıktan sonra şiddetli

Sâhib Tâceddin b. Hinnâ'nın *Kitâbü'l-Baytara* adlı eserinin müellif hattı nüshasından bir sayfa (Süleymaniye Ktp., Fâhî, nr. 3608, vr. 98^b)

ihtiyaç sebebiyle tekrar açıldı. Bu okuldan sonra İstanbul (askerî 1848, sivil 1889) ve Kazan'da da (1874) aynı amaçlı okullar hizmete girmiştir.

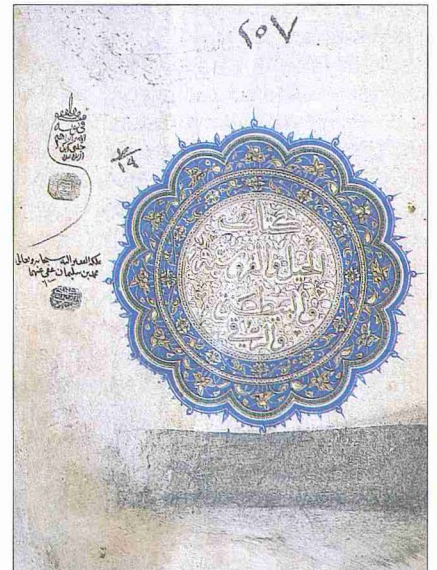
Mehmed Ali Paşa zamanında Mısır'da tercüme hareketi başlayınca, Paris'te eğitim görmüş Kahire doğumlu Katolik Yûsuf Fer'ûn adında bir kişi buraya davet edilmiş ve yeni açılan Baytarlık Medresesi'ne (Medresetü't-tıbbi'l-baytarî) danışman olarak tayin edilmişti. Kuşvetli Fransızca'sına karşılık Arapça'sı zayıf olan Yûsuf Fer'ûn baytarlıkla ilgili birçok kitap tercüme etmiştir. Girard'ın telifi *et-Tavzîh li-elfâzi't-teşrih* (Bulak 1249) ile *Teşrihu'l-baytarî* (Bulak 1249), Ebû Za'bel Medresesi hocalarından Bernes'in *Tuhtetü'r-riyâz fi külliyyâtü'l-emrâz* (Bulak 1255, 125 sayfa), Lafargue'nin *Nûzhetü'l-enâm fi't-teşrihi'l-âm* (Bulak 1255), Rodde'nin *en-Nuḥbetü'l-baytariyye fi evsâfi ḥayli'l-cihâdiyye* (Bulak 1249, 238 sayfa) ile *et-Tuhtetü'l-fâhire fi hey'eti'l-a'zâ'i'z-zâhire* (Bulak 1251), *Ravzatü'l-ezkiyâ fi 'ilmi'l-fîsyûlücyâ* (Bulak 1256), *el-Mâddetü't-tıbbiyyetü'l-baytariyye* (Bulak 1255) ve daha önce *Risâle fi't-tıbbi'l-baytarî* (Bulak 1249) *Risâle fi't-tıbbi'l-baytarî* (Bulak 1260) adlı eserler Yûsuf Fer'ûn'un tercümeledir. Bu tarihlerde Batı dillerinden Arapça'ya çevrilen Joseph Robinet'nin telifi ve Atıyye adında birinin tercümesi olan *Mecma'u'l-ğurer fi siyâsetü'l-baḳar* (Bulak 1264/1848, 268 sayfa) adlı eser gibi daha birçok tercüme kitap ismi vermek mümkündür.

Osmanlı Türk baytarlarından Bursalı İbrâhim Edhem Bey (ö. 1315/1897-98), XIX. yüzyılın sonlarında yazmış olduğu matbu yaklaşık bin sayfalık *İcmâl-i Baytara* (İstanbul 1306) adlı eseriyle şöhrete kavuşmuş ve bu sahada gerçekten otorite olduğunu ispatlamıştır. Onunla aynı

tarihte ölen Binbaşı Âdil Bey de eğitimi ni Fransa'da tamamlayıp İstanbul'a dönüşünde bakteriyolojihâneye tayin edilmiş ve buradaki ciddi çalışmalarını neticesi son derece bulaşıcı bir hastalık olan siğir vebasına karşı kullanılan aşıyı bulmuştur. Pasteur'ün talebelerinden olan hocasının derslerinde tuttuğu evcil hayvanlarda bulaşıcı hastalıklarla ilgili notları basılmıştır (1312). Mısır Baytarlık Medresesi vekillerinden Abdülazîz en-Nu'mânî'nin *eṭ-Ṭıbbü'l-baytarî* (*Kitâb fi't-tıbb*) adlı eseriyle (Bulak 1913, 455 sayfa) Ebû Hâmid b. Abdullah el-Alemî et-Tihâmî'nin (ö. 1921) *en-Nesemâtü'l-mu'attara fi edviyeti'l-ḥayl ve 'ilmi'l-baytara*'sı da anılmaya değer eserlerdir.

Muhammed ed-Demûşî'nin istinsah ettiği (893/1488) *'Avnü ehli'l-cihâd* (TSMK, III. Ahmed, nr. 1951); Muhammed b. Muhammed es-Süheyfî eliyle Özdemir b. İnal için istinsah edilen (913/1507) *Kitâbü'l-Baytara* (Köprülü Ktp., nr. 1589/35, vr. 213^a-242^b arası hamisinde) veya *Kitâb fi 'ilmi'l-baytara ve aḥvâli'l-ḥayl ve mu'alecetihâ* (TSMK, III. Ahmed, nr. 1959); *el-Cevâhirü'l-müntehabe mine'l-fevâ'idü'l-mücerrebe fî mâ yete'allaḳ bi'l-baytara* (Manisa İl Halk Ktp., nr. 6461/3, h. 994); *Kitâb fi ma'rifeti'l-ḥayl ve'l-cihâd ve fi 'ilmi'd-ḍarb* (TSMK, III. Ahmed, nr. 2066); Mısır Çerkez sultanla-

İbn Ahî Hizâm'ın *Kitâbü'l-ḥayl ve'l-fürasıyye ve'l-baytara* adlı eserinin unvan sayfası (Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 257)

ından birine tâbi Tulû Bey adında bir zat için Arapça'dan Mısır Kıpçak Türkçesi'ne tercüme edilen at hastalıkları ve tedavilerine dair *el-Baytaratü'l-vâzih* (TSMK, Revan, nr. 1695, 67 varak; eser hakkında bir değerlendirmeye bk. Bodroglu, s. 115-125); *Akrâbâzîn fi 'ilmi tibbi'l-hayl* (bir tanım için bk. Sbath, s. 79-81); iki bölümden ibaret Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilen *Kitâbü'l-Baytara fî vaşî'd-devâb mine'l-hayl ve gayrihâ* (Gotha, nr. 2073, 118 varak) gibi pek çok eserin müellifleri ise tesbit edilememiştir. Bunlardan başka müellifi bilinmeyen veya ismi dışında hakkında bilgi bulunmayan Arapça, Farsça ve bilhassa Türkçe eserler pek çoktur (bk. Ramazan Şeşen v.dğr., *Fihrisü mahtûâtü't-tıbbi'l-İslâmî*, s. 200, 269, 290, 334, 345, 383, 385, 402, 403, 404, 413, 427, 428, 437; Köprülü Ktp., nr. I/1589, II/361, III/726; Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 927, Ayasofya, nr. 3606; Kılıç Ali Paşa, nr. 716, Esad Efendi, nr. 2458/2, 2481; TSMK, III. Ahmed, nr. 2114/1).

Türkiye'de baytarlık eğitimi II. Mahmud devrinde ordunun ihtiyacını karşılamak üzere iptidai bir şekilde başlamıştı (1841). Mareşal Moltke'nin delâletiyle Prusyalı baytar Godlowsky'yi davet eden Sultan Mahmud, onu baytarlık eğitiminin teşkilâtına memur etti. Fakat okuma yazma bilmeyen erlerden seçilen talebeler yüzünden bu teşebbüste başarıya ulaşılamadı. Ancak daha sonra Sultan Abdülmecid zamanında baytarlık eğitimi Harbiye Mektebi'nde özel bir sınıf olarak yeniden başladı (1849). İlk sivil baytarlık mektebi ise yarbay baytar Mehmed Ali'nin gayretleriyle kurulmuş (1889) ve Nâfia Nezâreti'ne bağlı Umûr-ı Baytâriyye Müfettiş-i Umûmîliği ihdas edilerek başına Mehmed Ali Bey getirilmiş ve böylece ilk sivil baytarlık teşkilâtının çekirdeği oluşturulmuştur. 1909'a kadar Orman Maâdin ve Ziraat Nezâreti'ne bağlı bir şube olarak çalışan bu müfettişlik daha sonra genel müdürlük haline getirildi (1914). Askerî ve sivil baytar okulları da Baytar Mekteb-i Âlisi adıyla birleştirildi (1920). Baytar Umum Müdürlüğü, İktisat ve Ziraat Vekâleti'ne bağlı olarak İstanbul'dan Ankara'ya taşındı. Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kurulması (1933) üzerine Baytar Mekteb-i Âlisi bu enstitüye bağlı Veteriner Fakültesi oldu, daha sonra da Ankara Üniversitesi'ne bağlandı (1948).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "btr" md.; *Kâmus Tercümesi*, "btr" md.; Buhârî, "Cihâd", 43, 44, "Humus",

8, "Menâkıb", 28; Müslim, "Zekât", 26; İbn Mâce, "Cihâd", 14; Nesâî, "Hayl", 6; Şemseddin el-Âmülî, *Nefâ'sü'l-fünûn*, Tahran 1317 hş., II, 197-301; Abdullah b. Muhammed b. Cüzey, *Kitâbü'l-Hayl: Matla'u'l-yümn ve'l-ikbâl* (nşr. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî), Beyrut 1406/1986; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, I, 354-355; a.mlf., *Miftâhu's-sa'ade*, I, 330; Dâvûd-i Antâkî, *Tezkiretü üli'l-elbâb*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü's-Sekâfiyye), s. 51-70; Keşfü'z-zunûn, I, 265; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 44; W. Pertsch, *Die Arabischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Gotha 1878-92 — Kahire 1987, I, 192; IV, 101-114; C. Zeydân, *Târîh*, III, 25; a.mlf., *Âdâb*, I, 173; II, 530, 534-535; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, III, 346-351; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1445-1446, 1862; *Osmanlı Müellifleri*, I, 402; II, 206, 226, 230, 239, 246; Muzaffer Bekman, *Veteriner Tarihi*, Ankara 1940; Brockelmann, *GAL*, I, 282, 650-652; II, 168, 170, 242; *Suppl.*, I, 385, 432-433, 901; II, 169, 252, 1037; Nihal Erk, *XVI. Asır Veteriner Hekimliği ve Bu Asra Ait Eserler*, Ankara 1955; a.mlf., *İslâm Medeniyeti Çağında Veteriner Tabâbette Gelişmeler ve Naserî*, Ankara 1959; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 569-593; II, 383-384; Sezgin, *GAS*, III, 261, 352, 353-354, 355, 375; IV, 311-312; G. Sarton, *Introduction*, New York 1975, II/1, s. 89-90; II/2, s. 1091; III/1, s. 284-285; III/2, s. 1216, 1238, 1837-1838; Mustafa Saïd es-Sabbâğ, *Fihrisü mahtûâtü Dâr'l-Kütübî'z-Zâhiriyye: el-'ulûm ve'l-fünûn'ü'l-muhtelifa 'inde'l-'Arab*, Dimaşk 1400/1980, s. 252-254, 257-259; Ramazan Şeşen, *Nevâdirü'l-mahtûâtü'l-'Arabiyye*, Beyrut 1975-82, I, 27, 368-369; II, 270; III, 99; a.mlf., *Fihrisü mahtûât*, s. 14, 92, 127-128, 132-133, 150, 153, 157, 200, 206, 269, 290, 312-313, 334, 345, 347, 365, 381, 383, 385, 402, 403, 404, 407, 413, 427, 428, 437, 449; a.mlf. v.dğr., *Fihrisü mahtûâtü mektebeti Köprülü*, İstanbul 1406/1986, III, 557; Abdürrezzâk es-Sümeyr, "İlmü't-tıbbi'l-baytarî 'inde'l-'Arab", *Ebhâşü'l-mu'ameri's-seneviyyi's-şânî li'l-cem'ıyyeti's-Süriyye li-târîhi'l-'ulûm*, Halep 1979, s. 247-249; Yüfuf K. Hürî, *el-'Ulûm 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1403/1983, s. 104-105; M. Mâhir Hamâde, *el-Kitâbü'l-'Arabî*, Riyad 1404/1984, s. 182; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985, s. 153-156; Ziriklî, *el-'Âlâm* (Fethullah), V, 69; VII, 145; VIII, 228; Anistas el-Kermilî, "el-Baytara 'inde'l-'Arab", *el-Mesriq*, I, Beyrut 1898, s. 684-686, 942-946; Paul Sbath, "Manuscript arabe sur la Pharmacope'e Hippocratique", *BIE*, XIV (1932), s. 79-81; A. Bodroglu, "The Medical Terminology in the Kitâb Baytarat al-Vâzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kıpçak Treatise on Veterinary Medicine", *TDED*, XXI (1973), s. 115-125; Ali Abdülmelek el-Meczûb, "Eşerü't-türâşî'l-İslâmî fi tekaddümi 'ulûmi'zirâ'a ve'l-baytara", *Mecelletü Bahşî'l-ilmî ve't-türâşî'l-İslâmî*, VI, Mekke 1403-1404, s. 209-216; Celîl Ebû'l-Hab, "İlmü'l-hayevân 'inde'l-'Arab", *el-Mevrid*, XIV/4, Bağdad 1985, s. 93-112; Bustânî, *DM*, V, 770-771; J. Hell, "Baytar", *IA*, II, 431; Ferid Vecdî, *DM*, II, 227-229; M. Plessner, "Baytâr", *EI²* (İng.), I, 1149; a.mlf., "Baytâr", *UDMİ*, V, 288-289.

KASIM KIRBIYIK

BAYTAZZÂDE ABDULLAH SERMEST

(bk. KİLİSLİ
ABDULLAH SERMEST).

BAYUR, Yusuf Hikmet

(1891-1980)

Türk devlet adamı
ve tarihçi.

İstanbul'da doğdu. Sadrazam Kıbrılı Kâmil Paşa'nın torunudur. Babasını küçük yaşta kaybettiği için dedesinin yanında ve himayesinde yetişti. İlk ve orta eğitimini İstanbul'da, yüksek tahsilini Paris'te yaptı.

Türkiye'ye döndükten sonra Galatasaray Lisesi'nde öğretmenliğe başladı. 1920 yılında Kurtuluş Savaşı'na katılmak üzere Ankara'ya gitti ve Dışişleri Bakanlığı'nda görev aldı. İyi yabancı dil bildiği için kısa zamanda kendisini kabul ettirdi ve dış siyasetin belirlenmesinde önemli rol oynadı. Lozan Konferansı sırasında İsmet Paşa'nın müşavir kadrosunda yer aldı; 1925'ten sonra dış ülkelerde görev yapmaya başladı. 1927 yılında Belgrad orta elçiliğinden sonra cumhurbaşkanlığı genel sekreterliği yaptı. Ardından Afganistan büyükelçiliğinde bulundu. İlmî çalışmalarına Türk Tarih Kurumu üyesi olarak bu sıralarda başladı. Fakat daha önce Ankara'daki ilk memuriyet günlerinde Sevr Antlaşması'nı protesto eden Ankara hükümetinin haklılığını göstermek için imzasız olarak *Türk Muâhede-i Sulhiyyesi ve Mâhiyyet-i Hakikiyyesi* (İstanbul 1336) adlı risâleyi kaleme almıştı.

Esas siyasî hayatı 1933'te Manisa milletvekili olunca başladı. Kısa süren Marif vekilliği sırasında üniversite reformu yapıldı ve üniversitelerde inkılâp tarihi derslerinin mecburi olarak okutulması kabul edildi. İlk dersi 4 Mart 1934 günü İstanbul Üniversitesi'nde bizzat kendisi verdi. Atatürk'ün ölümü üzerine yeni cumhurbaşkanı adayını belirlemek için toplanan Cumhuriyet Halk Partisi meclis grubu toplantısında 323 kişi arasında oyunu İsmet İnönü'ye vermeyen tek mebus oldu. Daha sonra Ankara Üniversitesi'nin çeşitli fakülte ve yüksek okullarında Türk inkılâp tarihi dersleri veren Bayur siyasî tarih profesörlüğüne, bir süre sonra da Hint tarihi ordinarius profesörlüğüne tayin edildi.